

НОВІ ТЕНДЕНЦІЇ В ПРАВОВОМУ РЕГУЛЮВАННІ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ЇХ ЗАХИСТ В УМОВАХ ПОВНОМАСШТАБНОГО ВТОРГНЕННЯ РФ

Явор Ольга Анатоліївна

доктор юридичних наук,

*професор кафедри цивільно-правової політики, права
інтелектуальної власності та інновацій*

*Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
м. Харків, Україна*

В умовах все більшого ускладнення суспільних відносин, появи нових моделей взаємодії між їх учасниками, значного впливу повномасштабного вторгнення рф на територію України на реалізацію людиною її особистих прав і свобод, постійної зміни уявлень, що довгий час вважалися традиційними, про ті чи інші сімейні цінності зростає необхідність дослідити нові тенденції в правовому регулюванні сімейних прав й необхідність їх захисту з боку держави. Відповідно до ч. 3 ст. 51 Конституції України, ч. 1 ст. 5 Сімейного кодексу України, держава створює людині умови для материнства та батьківства, забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує і підтримує материнство та батьківство.¹

На сьогодні ми фіксуємо високу мобільність людей і все меншу їх прив'язаність у своїх приватних відносинах. Повномасштабне вторгнення рф та інші суспільні явища, що відбуваються, мають наслідком наступні негативні наслідки в сімейних відносинах: збільшення рівня смертності чоловіків, роз'єднання сімей, руйнування шлюбів, зростання хвилі розлучень, роз'єднання батьків та дітей тощо. Більшість українських родин зазнають фінансових, житлових та майнових проблем. Українські суди безперервно розглядають майнові та спадкові спори. За словами Лариси Гретченко проблемні аспекти сімейних спорів в умовах воєнного стану переважно торкаються таких питань:

- аліментні зобов'язання (особлива категорія – військовослужбовці, особи, які перебувають на тимчасово окупованій території);
- участь у вихованні, навчанні дитини, визначення її місця проживання;
- перешкоди у спілкуванні з дитиною другому з батьків чи іншим родичам;
- позбавлення батьківських прав;
- підстави і механізми повернення дітей, вивезених за кордон одним з батьків чи іншим членом сім'ї після 24.02.2022 р., евакуйованих та примусово переміщених дітей до російської федерації.²

¹ Сімейний кодекс України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135) <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>

² Гретченко Лариса. Сімейні та спадкові відносини під час війни: актуальна практика. <https://www.hsa.org.ua/blog/simeini-ta-spadkovi-vidnosini-pid-cas-viini-aktualna-praktika>

Постає питання в виявленні нових тенденцій в правовому регулюванні сімейних прав. Більш глибоке дослідження цих фактів у сімейному праві України, пов'язаних з повномасштабним вторгненням РФ на територію України, з одного боку, дозволить удосконалити існуючу на сьогодні в юридичній доктрині характеристику сімейно-правових відносин, виявити специфіку в їх правовому регулюванні, встановити закономірності й тенденції подальшого регулювання цієї сфери суспільних відносин. З другого боку, без такого дослідження не можна досягти ефективного регулювання сімейних правовідносин як на нормотворчому, так і на індивідуальному рівнях.

Наразі в судах України розглядається досить широка категорія справ зі встановлення юридично значущих фактів, пов'язаних із воєнними діями РФ в Україні. Так, зокрема, до цієї категорії справ слід віднести справи про встановлення факту перебування у фактичних шлюбних відносинах з особою, яка була призвана на військову службу і загинула в результаті військового нападу російської федерації на Україну³; встановлення факту батьківства особи щодо дитини, народженої після смерті особи⁴; встановлення факту фактичних шлюбних відносин⁵, встановлення факту смерті (загибелі) спадкодавця[6]⁶, встановлення факту народження дитини на тимчасово окупованій території⁷, встановлення фактів родинних відносин та інших фактів, що мають юридичне значення у справах про спадкування⁸; встановлення факту прийняття спадщини⁹,

Встановлення таких фактів як встановлення **факту перебування у фактичних шлюбних відносинах з особою** може мати значення для призначення та отримання пенсії через втрату годувальника, оскільки при народженні дитини в таких ситуаціях жінка змушена записувати батька дитини, користуючись механізмом, передбаченим ст. 135 Сімейного кодексу України [1]. Відповідно до цієї статті при народженні дитини у матері, яка не перебуває у шлюбі, у випадках, коли немає спільної заяви батьків, заяви батька або рішення суду, запис про батька дитини у Книзі реєстрації народжень проводиться за прізвищем та громадянством матері, а ім'я та по батькові батька дитини записуються за її вказівкою.

³ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 березня 2023 року у справі № 290/289/22-ц <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109854993>

⁴ Постанові Верховного Суду від 21 лютого 2020 року у справі № 643/9245/18 <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87760362>

⁵ Постанова Верховного Суду від 30 листопада 2020 року у справі № 638/20596/16 <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93171264&red=100003fd7cfea89845194c9afb95dfd0d43fef&d=5>

⁶ Постанова ВС/ОП КЦС від 05.12.2022 у справі № 490/6057/19-ц щодо встановлення факту, що має юридичне значення, щодо загибелі військовослужбовця внаслідок збройної агресії проти України зі сторони російської федерації <https://verdictum.ligazakon.net/document/107963201>

⁷ Постанова Верховного Суду від 21 червня 2023 року по справі № 619/1908/23 https://reyestr.court.gov.ua/Review/111742048?fbclid=IwAR2Egj_s8NG-27nJqkJHvzUF9HlmrYgOUbZA3B4seutk-HCzdzAMGMBIVSQ

⁸ Постанова ВС/КЦС від 28.09.2022 у справі № 742/2354/20 щодо з'ясування обставин прийняття спадщини дитиною та встановлення відповідних фактів <http://iplex.com.ua/doc.php?regnum=93171264&red=100003fd7cfea89845194c9afb95dfd0d43fef&d=5>

⁹ Постанова Верховного Суду від 10 січня 2019 року у справі № 484/747/17 (привадження № 61-44149св18) <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/79161670>.

Зауважимо, що ВС/КЦС Постановою від 22.03.2023 у справі № 290/289/22 – ц підкреслив про зміну підсудності (з цивільного на порядок адміністративного судочинства) у справі **щодо встановлення факту проживання однією сім'єю чоловіка та жінки без реєстрації шлюбу, пов'язаного з метою підтвердження за заявницею певного соціально-правового статусу щодо призначення та виплати одноразової грошової допомоги сім'ї військовослужбовця**. Між заявницею та Міністерством оборони України виник спір, пов'язаний з доведенням наявності підстав для підтвердження за нею певного соціально-правового статусу щодо призначення та виплати одноразової грошової допомоги сім'ї військовослужбовця, не пов'язаного з будь-якими цивільними права та обов'язками заявниці, їх виникненням, існуванням та припиненням. Отже, за предметом та можливими правовими наслідками цей спір існує у сфері публічно-правових відносин, а отже, не підлягає вирішенню у порядку цивільного судочинства.¹⁰

Якщо біологічний батько дитини (дітей) загинув під час збройної агресії РФ або за інших обставин, а залишилися діти, народжені після його загибелі у випадку не перебування у шлюбі батьків, або батько за життя з інших обставин не визнав себе батьком дитини (дітей), шлях вирішення питання тільки в судовому порядку з доведенням **факту батьківства** загиблого батька. Дитина, походження якої буде встановлено від померлого захисника України, буде мати пільги та гарантії дитини, яка є дитиною померлого захисника, буде брати участь в розподілі одноразової допомоги між членами родини загиблого захисника, яка передбачена державою у випадку загибелі батька, а також дитина в подальшому буде користуватися всіма пільгами та гарантіями, наданими державою. Крім того, буде отримувати пенсію по втраті померлого годувальника, а також буде спадкоємцем померлого¹¹.

Що стосується встановлення факту народження дітей, народжених в умовах воєнного стану у районах проведення бойових дій, то це питання 04.03.2022 року було врегульовано наказом Міністерства охорони здоров'я № 407 «Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану»¹². В період дії воєнного стану за умови відсутності можливості заповнення медичного свідоцтва про народження медичний працівник зобов'язаний на кожний випадок народження живої дитини виписати довідку довільної форми в двох примірниках без проставлення печатки, яка прирівнюється до медичного свідоцтва про народження. Крім того визначено, що підтвердження факту народження дитини поза закладом охорони здоров'я на період дії воєнного стану на території України можливе також шляхом заповнення лікарем медичного свідоцтва про народження після проведеного огляду жінки, яка народила, та дитини й за умови

¹⁰ Постанова Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 22 березня 2023 року у справі № 290/289/22-ц <https://reyestr.court.gov.ua/Review/109854993>

¹¹ Ліпаткіна Елла. Визнання батьківства, встановлення факту батьківства, оспорювання батьківства та позбавлення батьківських прав обох батьків або одного з них. dvoikat-narodu.com/blog/semeinoe-pravo/viznannia-batkivstva-vstanovlennia-faktu-batkivstva-osporiuvannia-batkivstva-ta-pozbavlennia-batkivskix-prav-obox-batkiv-abo-odnogo-z-nix

¹² Про забезпечення реєстрації новонародженої дитини в умовах воєнного стану. НАКАЗ 04.03.2022 № 407 <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0293-22#Text>

наявності в первинно-обліковій медичній документації жінки, у тому числі в електронній системі охорони здоров'я, відомостей, що підтверджують факт вагітності такої жінки. 07 серпня 2022 набув чинності Закон України “Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо особливостей провадження у справах про встановлення факту народження або смерті особи в умовах воєнного чи надзвичайного стану та на тимчасово окупованих територіях”¹³. Документом передбачені зміни до Цивільного процесуального кодексу України (ЦПК України). Відповідно до Пояснювальної записки метою прийняття цього закону стало запровадження спрощеного порядку встановлення фактів народження або смерті особи. Так, змінами передбачається:

- можливість застосовувати такий порядок в період дії воєнного чи надзвичайного станів;

- приведення порядку у відповідність до чинного законодавства щодо – визначення тимчасово окупованої території України;

- розширення списку заявників, які можуть звернутися до суду. Із заявами про встановлення факту народження тепер можуть звернутися один із батьків, опікуни, піклувальники, особа, яка утримує та виховує дитину. В свою чергу, із заявами про встановлення факту смерті може звернутися будь-яка заінтересована особа (якщо встановлення факту смерті особи впливає на її права, обов'язки чи законні інтереси);

- можливість звернення до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника в обох випадках.

Верховний Суд у складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду по справі № 619/1908/23 зазначив, що Заява про встановлення **факту народження особи на території, на якій введено воєнний чи надзвичайний стан, або на тимчасово окупованій території України**, визначеній такою відповідно до законодавства, може бути подана батьками або одним з них, їхніми представниками, членами сім'ї, опікуном, піклувальником, особою, яка утримує та виховує дитину, або іншими законними представниками дитини до будь-якого місцевого суду України, що здійснює правосуддя, незалежно від місця проживання (перебування) заявника (абзац 1 частини першої статті 317 ЦПК України)¹⁴.

Крім того, повномасштабне вторгнення РФ виступає обставиною, що унеможливує внесення тих чи інших записів (змін) відповідних актових записів шляхом звернення до органів державної реєстрації актів цивільного стану на тимчасово окупованих територіях України. Так, зокрема, у справах про усиновлення, якщо виникає потреба в отримання нових свідчень про народження усиновлених дітей, але при цьому орган державної реєстрації знаходиться на території проведення антитерористичної операції, заявникам рекомендують звертатися до суду із заявою про встановлення факту

¹³ Роз'яснення Міністерства юстиції України. РОЗВ'ЯЗАННЯ СПОРІВ МІЖ БАТЬКАМИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ <https://minjust.gov.ua/m/rozvyazannya-sporiv-mij-batkami-schodo-viznachennya-mistsya-projivannya-ditini>

¹⁴ Постанова Верховного Суду від 21 червня 2023 року по справі № 619/1908/23 https://reestr.court.gov.ua/Review/111742048?fbclid=IwAR2Egj_s8NG-27nJqkJHvzUF9HlmyrYgOUbZA3B4seutk-HCzdzAMGMBIVSQ

народження (див. зокрема рішення Харківського районного суду Харківської області від 28 жовтня 2014 року у справі № 635/9426/14-ц)¹⁵.

Факт проживання чоловіка та жінки однією сім'єю може встановлюватися судом у позовному провадженні якщо є спір про право. За наявності інших спадкоємців, які заперечують щодо права особи на спадкування в порядку ст.1264 ЦК України, факт проживання чоловіка та жінки однією сім'єю встановлюється судом у позовному провадженні, оскільки наявним є спір про право. У випадку розгляду справи в позовному провадженні є інші спадкоємці померлого, оскільки саме на їх спадкові права буде мати вплив подальше вирішення справи. Так, Верховний Суд зазначає, що відповідачами за позовом про встановлення факту спільного проживання однією сім'єю мають бути особи, які мають цивільно-правовий інтерес або право на спадкування майна померлої особи (постанова Верховного Суду від 30 листопада 2020 року у справі № 638/20596/16, провадження № 61-2482св19). У випадку відсутності інших спадкоємців, існує судова практика щодо залучення відповідачем у справі відповідного органу місцевого самоврядування, оскільки територіальна громада відповідно до ст.1277 ЦК України є правонаступником *відумерлого майна* яке розташоване на її території¹⁶.

Україна зобов'язана розвивати та зміцнювати механізм правового захисту прав дітей та їх основоположних свобод. Сімейний кодекс України створює умови для охорони кожної дитини. Судовий захист прав дітей для найкращого забезпечення їх інтересів набув нових характеристик: предмету спору про визначення місця проживання дитини, пов'язаного з перетином кордону дитиною без згоди одного з батьків¹⁷. Вдосконалення діючого сімейного законодавства України в сфері опіки та піклування, приєднання до міжнародних конвенцій та договорів із міжнародного приватного права, може стати запорукою належного правового регулювання та забезпечення особистих немайнових та майнових прав дітей, дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Однією із важливих задач держави – Україна є розробка правового механізму щодо повернення дітей, евакуйованих та примусово переміщених до російської федерації.

¹⁵ Рішення Харківського районного суду Харківської області від 28.10.2014 р. у справі № 635/9426/14-ц // URL : <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/41406661>.

¹⁶ Бобак Оксана Василівна. Фактичні шлюбні відносини: особливості набуття права власності на майно померлого. <https://www.hsa.org.ua/blog/faktychni-shlyubni-vidnosyny-osoblyvosti-nabuttya-prava-vlasnosti-na-majno-pomerlogo>

¹⁷ Роз'яснення Міністерства юстиції України. РОЗВ'ЯЗАННЯ СПОРІВ МІЖ БАТЬКАМИ ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ МІСЦЯ ПРОЖИВАННЯ ДИТИНИ <https://minjust.gov.ua/m/rozvyazannya-sporiv-mij-batkami-schodo-viznachennya-mistsya-projivannya-ditini>